

15. Історія українського права / За ред. І. А. Безклубого. – К. : Грамота, 2010. – 336 с.
 16. Демченко Г. В. Наказаніє по Литовському статуту въ его трехъ редакціяхъ (1529, 1566, 1588 г.) / Г. В. Демченко. – Ч. 1. – Київ, 1894. – 273 с.
 17. Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства / И. М. Собестианский. – М. : Либроком, 2011. – 176 с.
 18. Бойко І. Правовий статус вервних судів у Київській Русі (IX-XII ст.) / І. Бойко, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Вип. 49. – Львів, 2009. – С. 26–33.

УДК 340.15

ТРЕТЕЙСЬКЕ СУДОЧИНСТВО ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І СУЧАСНІ ТРЕТЕЙСЬКІ СУДИ УКРАЇНИ: ПРОЕКЦІЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСВІДУ

ARBITRATION JUSTICE OF LITUAN-RUSSIA STATE AND MODERN ARBITRATION COURTS OF UKRAINE: THE PROJECTION OF HISTORICAL-LAW EXPERIENCE

Грубінко А.В.,
к.і.н., доцент

Тернопільський національний економічний університет

Чорний А.М.,
студент юридичного факультету

Тернопільський національний економічний університет

У статті обґрунтовано актуальність дослідження історії третейського суду з позиції необхідності створення ґрунтовної методологічної бази для розвитку третейських інституцій в Україні. Проаналізовано судову систему і судовий процес на українських землях Великого князівства Литовського. Простежено вплив третейського судочинства на правову систему сучасної України.

Ключові слова: третейський суд, судочинство, судовий процес, правова система, законодавчі акти, Литовсько-Руська держава.

В статье обоснована актуальность исследования истории третейского суда с позиции необходимости создания основательной методологической базы для развития третейских институтов в Украине. Проанализирована судебная система и судебный процесс на украинских землях Великого княжества Литовского. Прослежено влияние третейского судопроизводства на правовую систему современной Украины.

Ключевые слова: третейский суд, судопроизводство, судебный процесс, правовая система, законодательные акты, Литовско-Русское государство.

In the article the actuality of research history of the arbitration court from a position of need for the establishment solid methodological base for the development of arbitration institutions in Ukraine is substantiated. The judicial system and judicial process on the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania are analyzed. The impact of arbitration justice on legal system of modern Ukraine is observed. The historical aspects of the establishment arbitration courts at various stages are presented. Comparative analysis of features and evolution of judicial process and judicial system of Ukraine was conducted. The characteristics of the institute of reconciliation that is a resolution of the conflict between the parties involving a neutral person are described. The effect of the principle of conservation antiquities in the process of maintaining the national character of the judicial system of the Grand Duchy of Lithuania is researched. The possibility of create in Ukraine a qualitatively new judicial system that would ensure the full realization of democratic standards of justice is substantiated. The advantages and disadvantages associated with the activities of arbitral tribunals in Ukraine are analyzed. A number of shortcomings in the current legislation in part of issues related to the activities of arbitration courts are detected. In particular, legal and technical imperfections several provisions of the law is inconsistent with the provisions of other legislative acts. The promising implementation of arbitral justice in Ukraine is substantiated.

Key words: arbitral court, justice, judicial process, legal system, legislative acts, Lithuanian-Russian State.

Дослідження історії третейського суду є досить актуальним з огляду на сучасні процеси становлення третейського розгляду спорів в Україні. Країни західної традиції права пройшли складний шлях розвитку системи третейського судочинства і мають значну історичну спадщину. Використання досвіду інших країн дасть можливість створити ґрунтовну методологічну базу для розвитку третейських інституцій в Україні.

Аналіз судової системи і судового процесу на українських землях Великого князівства Литовського є актуальним у декількох аспектах. Важливою умовою необхідності звернення до історії української правової системи литовського періоду є той факт, що період другої половини XIV – першої половини XVI ст. був визначальним для формування українського права як європейського за змістом і спрямованістю. В Європі інститути саморегулювання громадянського суспільства функціонують не одне десятиріччя. Ці незалежні органи не просто «розвантажують» державні суди, а є реальним способом забезпечення високого рівня захисту прав і свобод, уникнення бюрократії.

Європейці з повагою ставляться до третейських судів і сприймають їх як альтернативу державному судочинству. Тому на Заході практика вирішення різного роду цивільно-правових спорів через незалежні інститути саморегулювання є досить поширеною.

Історичні аспекти становлення третейських судів на різних етапах розвитку цього юридичного інституту досліджували такі науковці, як Ю. Барон, А. Віцин, А. Волков, Є. Виноградова, Н. Заозерський, А. Волін, Р. Каллістратова. Водночас проблема становлення третейських судів в Україні, їх витоків і трансформацій, впливу на сучасні процеси реформування судової системи потребує подальших наукових досліджень.

На всіх етапах зародження і розвитку українського суспільства поряд із державними судами існують альтернативні способи вирішення спорів, які мають на меті не визначення винного, а вирішення конфліктів із позиції інтересів сторін. Саме тому в умовах реформування основних сфер соціального життя, окремих соціальних інститутів чільне місце належить інституту третейського

судочинства – недержавному незалежному органу цивільної юрисдикції. Судова реформа в Україні дає унікальну можливість створити якісно нову систему судоустрою, яка би повною мірою забезпечувала реалізацію демократичних стандартів судочинства.

На думку Ю. Барона, оскільки третейський суд ґрунтується на двох договорах і визначається волевиявленням сторін, які беруть участь у ньому, його регулювання належить до сфери цивільного права. Однак, оскільки у питаннях судочинства на державу зазвичай покладені певні обов'язки і права, вона не може пасивно ставитись до приватного вирішення правових спорів. Тому право підпорядковує договори про третейські суди певним правилам, які запозичені із цивільного судочинства. Тому зазначений автор підкреслює, що право компромісу відрізняється подвійним характером. Воно є водночас частково приватно-правовим і публічно-правовим [1, с. 194].

У період Литовсько-Руської держави судова система поступово розвивалася, суд відокремлювався від адміністрації, але найвищою судовою інстанцією залишався спочатку великий князь, а згодом король. Поява нових судів закріплювалася в Литовських статутах. Згідно з Другим Литовським статутом у кожному повіті утворювалися підкоморські суди, які розглядали земельні справи [2, с. 20]. Як стверджував А.І. Віцин, «усі письменики одноголосно повторюють, що суд посередників, приватних осіб, передував суду суспільної влади», а третейський суд – це первісна форма суду, спільна у багатьох народів [3, с. 5-6].

Еволюція судового процесу відбувалася дещо повільніше за розвиток судової системи, але з упровадженням реформ прискорилася. Поступово зменшувалася роль позаправових доказів, формувалася публічно-правовий погляд на злочин, що сприяв відокремленню цивільного і кримінального процесів [4, с. 68]. Не підлягали мировим судам і угодам кримінальні справи, за якими передбачалися позбавлення волі або смертна кара. Винятки становили злочини з необережності, скоєні випадково. Суди, як правило, підтверджували мирові угоди, що були попередньо досягнуті за такими справами. Поширена практика вирішення цивільних і незначних кримінальних справ у квазісудовому порядку потенційно створювала в українському суспільстві у зазначений період сприятливі умови для зміцнення автономії особи та громади на засадах природного права [5, с. 66].

Наслідком природної еволюції судоустрою Литовсько-Руської держави стало проведення у 1564 – 1566 рр. судової реформи, в ході якої державні суди зазнали прямого втручання державної влади. Із впровадженням реформи система державних судів докорінним чином змінилася. Запроваджено земські, гродські і підкоморські суди з чітко окресленою компетенцією, яка закріплювалася Литовським Статутом 1566 року. Пореформені державні суди мали якісні відмінності від дореформених: створено інститут професійних суддів (земські судді і підкоморії обиралися, гродські судді призначалися державною адміністрацією); запроваджено гарантії безпеки членів суду; суд по цивільних і земельних справах відокремлено від адміністрації на державному рівні. Розпочався процес формування судової влади як окремої гілки державної влади. Потенційна можливість для магнатів і шляхти бути обраними або призначеними членами державного суду стимулювала вивчення права представниками суспільно-політичної верхівки.

Певний внесок у формування судової влади зробили і недержавні суди. Зміни в їх устрої та компетенції відбувалися «знизу», з ініціативи самого населення. Вони безпосередньо відображали потреби суспільства, що не могло не стимулювати інтерес і виховувати повагу до права в широких суспільних колах [2, с. 23-24]. Судова влада почала відігравати все помітнішу роль у державному житті князівства. У суспільстві встановлювався пріоритет світ-

ських цінностей, зароджувалося уявлення про права особи, щоправда лише щодо прав соціальної верхівки [6, с. 98]. Кожен суд поєднував слідчі і судові функції, діяв за звичаєвим правом, засуджував до штрафу, відшкодування заподіяних збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикував умовне засудження [7, с. 116].

Дотримання руських-українських правових традицій Великим князівством Литовським протягом усього його незалежного існування свідчить, з одного боку, про певну досконалість українського права, з іншого – про здатність його пристосовуватися до нових суспільно-державних умов, сприймати запозичений досвід, зберігаючи свій національний характер [8, с. 63]. Упродовж XV – поч. XVI ст. у державі скасовувалася удільна система і спостерігалася тенденція до централізації державного управління. Відбувалася трансформація ранньофеодальної монархії у станово-представницьку. Ускладнювався і вдосконалювався державний апарат князівства. Інтенсифікувався процес формування і консолідації станів, причому в XV – поч. XVI ст. провідною верствою держави виступають магнати.

Потужним каталізатором вказаних суспільних і державотворчих процесів виступив зовнішній чинник, насамперед агресія щодо Великого князівства Литовського сусідніх держав і, як наслідок, необхідність союзу з Польщею. Водночас не можна ігнорувати внутрішній чинник – закладену в основу русько-литовської державності здатність до розвитку і вдосконалення. Взаємодія і взаємовплив указаних чинників сприяли розвитку усіх галузей суспільного і державного, зокрема, судоустрою [9, с. 12-13].

Досліджуваний період розвитку судової системи Великого князівства Литовського пов'язаний із виникненням нових видів судів. Упродовж XV – другої пол. XVI ст. з'явилися третейські суди, суди для іногородців, суди в містах з магдебурзьким правом. Подальшого розвитку набули суди копні, доменіальні і церковні. Ці суди мали становий характер. Утворилися також різновиди великокнязівського суду, суди за дорученням воєвод і старост. Стала помітною тенденція до передачі державною владою права суду окремим верствам населення (у судах доменіальних, церковних, судах у містах із магдебурзьким правом, судах для іногородців) або окремим особам (у третейських судах, різновидах великокнязівського суду, судів воєвод і старост). Поява і розвиток указаних судів були зумовлені прагненням влади звільнитися від другорядної справи, якою вважалося здійснення судочинства порівняно зі справами військовими і пов'язаними з ними фінансовими. Розвиток станових судів стимулювався зростанням корпоративності суспільства. Еволюція судоустрою князівства була зумовлена вдосконаленням його державного і суспільного життя. На думку В. Сухоноса, на цьому етапі розвитку судової системи самостійна судова влада була фактично відсутня [10, с. 121].

Розвиток судової системи на українських землях упродовж незалежного існування Великого князівства Литовського свідчив про її здатність до розвитку, пристосування до нових суспільних і державних умов, сприйняття запозиченого зарубіжного досвіду. Судова система українських земель зберігала свою міцну основу, закладену з часів Київської Русі. Запозичення набувало характерного для української правосвідомості демократичного забарвлення. Еволюція судової системи на українських землях призводила до формування відокремленої від адміністрації судової влади. Повільніший і менш чіткий, ніж у Західній Європі, процес поглиблення станової нерівності пояснювався сильними демократичними правовими традиціями [11, с. 24].

Третейський суд є однією з давніх і перевірених форм вирішення спорів, причому виникнення такої форми вирішення спорів задовго передувало появі державних судових інститутів. До нього зверталися за потребою швидкого та ефективного врегулювання конфлікту. Третейське

судочинство є досить поширеним явищем у світовій юридичній практиці. До компетенції третейських судів належать, як правило, всі справи по спорах, що виникають із цивільних правовідносин [9, с. 36].

Перші свідчення про діяльність третейських судів на українських землях Великого князівства Литовського знаходимо в документах XV ст. Третейські суди, які тоді називали полюбовними чи приятельськими, були тісно пов'язані з системою «приказів» або доручень, що у кожному конкретному випадку давались великим князем як своїй Раді, так і намісникам, старостам або воєводам щодо здійснення третейського суду з різних питань. Однією з історичних рис третейських судів даного періоду було те, що, виникнувши при дворі великого князя, вони однаково задовольняли потреби влади і населення. Влада з їх допомогою мала чудову можливість розвантажити великокнязівський суд від надмірної кількості справ. Населення приваблювали третейські суди через значно меншу тривалість вирішення справ і більш вигідні порівняно з передбаченими законом умови примирення. Часто траплялись випадки, коли відповідачі навмисно чинили перешкоди розгляду справи у державному суді з метою перенести слухання до третейського суду. Про свій намір вирішити справу полюбовно сторони повинні були заявити у великокнязівську канцелярію, яка й призначала склад суду. На початку свого існування третейські суди не були постійною судовою установою. Їх склад призначався спеціально для розгляду кожного конкретного спору [8, с. 26-27].

Як зазначає С. Ковальова, третейські суди були дещо подібні до одного з різновидів великокнязівського суду, хоча не варто їх ототожнювати. Різниця між ними полягала в тому, що склад асесорського, маршалківського, комісарського суду не залежав від волі сторін. Передання справи від великого князя до суду маршалка, асесорів, комісарів здійснювалося з ініціативи самого князя, тоді як до третейських судів сторони вдавалися свідомо, зі згодою на кандидатури суддів [7, с. 118].

Полюбовний суд користувався широким попитом, передусім тому, що сторони довіряли йому більше, ніж державним судам, і не сплачували великі судові мита. Ці суди не вписувались у загальну судову систему, оскільки своєю юрисдикцією створювались для розгляду цивільних і земельних справ. Іноді вони розглядали кримінальні справи, які не передбачали смертної кари. Приятельський суд збирався з нагоди найважливіших злочинів, як-то крадіжки, підпалу, спорудження та інших. Він повинен був дотримуватись певної процедури під час розгляду справи, яка була загальноприйнятною в той час у загальних судах [11; 12].

Однією з форм великокняжих судів на українських землях Великого князівства Литовського у XV–XVI ст. був так званий комісарський суд, який мав всі ознаки третейського суду. Він створювався за потребою на розсуд великого князя або за клопотанням перед великим князем сторін спору. Зазвичай від князя залежав кількісний і особистий склад такого суду, але сторони також могли просити призначення окремих осіб суддями. Призначаючи комісарів для розгляду і вирішення тієї чи іншої справи, великий князь не лише наділяв означених суддів необхідними повноваженнями або давав їм «моць то судити і справовати», а й забезпечував їх детальною «наукою», або інструкцією, в якій зазначались час і місце суду, передбачались різні можливі під час розгляду справи випадковості, визначались межі повноважень та інші процедурні питання. Зважаючи на вищезгадані особливості цього суду, можна засвідчити, що він був основою постійно діючих третейських судів [8, с. 119].

Наприкінці XV століття в організації діяльності третейських судів відбулися значні зміни. До них почали вдаватися інші державні суди. Судді вже не призначалися, як раніше, а обирались самими сторонами на власний розсуд. Третейський суд дотримувався правового порядку, передбаченого чинним законодавством. Рішення третейського суду було

таким же обов'язковим для виконання, як рішення державного суду. Судові листи, видані третейським судом, мали рівну з державним судом юридичну силу, особливо ті, що затверджувалися великим князем. Литовський Статут 1566 року визначав, що у разі відмови однієї зі сторін виконувати рішення третейського суду інша мала право звернутися до земського суду, який мав забезпечити його виконання. У разі, коли компромісу не могли досягти третейські судді, справа переносилась до земського суду як апеляційної інстанції, який спільно з третейськими суддями виносив вирок.

Третейські суди збиралися не тільки за ініціативою позивачів, а й за згодою сторін. Особливість такого суду полягала в тому, що, хоча розгляд справи здійснювався відповідно до загально процесуальних норм, його рішення ґрунтувалося не на позитивних нормах права, а на природньо-правових принципах справедливості і совісті. Виконання таких рішень могло відкладатися, якщо були відсутні попередні письмові зобов'язання сторін, домовленості про штраф або доручення, не було підписів посередників із примирення або якщо вони перевищили свої повноваження [2, с. 35].

Отже, характерною особливістю судової системи Великого князівства Литовського було співіснування державних і недержавних третейських судів. Суть третейського судочинства зводиться до суду третьої особи, яка обирається самими сторонами. Ті у свою чергу за своєю добровільною угодою довіряють даному суду розглянути і вирішити конкретний спір, винести рішення і завчасно зобов'язуються підкоритися такому рішення. Третейські суди, які виникли при дворі великого князя, вдовольняли потреби як влади, так і населення. До кінця XV ст. в організації діяльності третейських судів відбувалися певні зміни. До них почали вдаватися і інші державні суди. Судді не призначалися, як раніше, а стали обиратися самими сторонами. Завдяки діяльності третейських судів у вказаний історичний період населення мало можливість активно і вільно залучатися до судової влади, а суд вперше на українських землях відокремлювався від адміністрації. Однак передача права суду суспільству стосувалася лише певних верств населення, адже до третейських судів зверталися переважно магнати та шляхта під час вирішення цивільних, здебільшого земельних справ. Іноді тут розглядалися і кримінальні справи, окрім тих, де вступала в силу юрисдикція державних судів і, відповідно, можливим вироком передбачалося публічне покарання або страта. Загалом функціонування на українських землях третейських судів Литовсько-Руської держави створило умови для введення принципу поділу влади і подальшого активного залучення суспільства до участі в судовому процесі.

Досвід третейського судочинства Великого князівства Литовського має певні спільні риси із сучасною системою третейських судів України. Згідно з Конституцією України кожен громадянин має право будь-яким незабороненим законом способом захищати своє життя і здоров'я, майно від протиправних посягань [12]. Одним із таких способів є звернення до третейського суду. Закон України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року передбачає, що третейський суддя – це фізична особа, призначена чи обрана сторонами у погодженому порядку або призначена чи обрана відповідно до закону для вирішення спорів у третейському суді [13]. Тобто сучасний закон також дозволяє за згодою сторін обирати суддів. До третейського суду за угодою сторін може бути переданий будь-який спір, що виникає із цивільних та господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Як було розглянуто вище, третейські суди часів Великого князівства Литовського також розглядали конкретну справу і мали назву «полюбовні» («приятельські»). Чимало схожих рис наявні у процедурі розгляду справ третейськими судами в минулій і сучасній практиці. Сучасні третейські суди, як і тодішні, також не вписуються у загальну систему державних судів. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про третейські

суди» третейський суд є недержавним незалежним органом. Згідно з положеннями ст. 125 Конституції України і ст.ст. 3, 17 Закону «Про судоустрій і статус суддів» третейські суди не входять до судової системи України [14].

Вважаємо, що безпосереднім аналогом постійно діючого сучасного третейського суду у Литовсько-Руській державі був комісарський суд. Ще одна спільність третейських судів того часу із сучасними полягає в тому, що вони також дотримувалися правового порядку, передбаченого чинним законодавством. Стаття 4 пункт 1, 2 Закону України «Про третейські суди» передбачає, що третейський суд утворюється і діє на принципах незалежності та підкорення виключно закону. Згідно зі ст. 50 сторони, які передали спір на вирішення третейського суду, зобов'язані добровільно виконати рішення третейського суду без будь-яких зволікань чи застережень [13]. Рішення третейського суду є остаточним і оскарженню не підлягає. У разі неможливості дійти компромісу третейськими суддями справа переносилася до земського суду. У сучасних умовах розгляд третейського суду може відбуватися до винесення рішення в компетентному суді – місцевому загальному суді або місцевому господарському суду за місцем розгляду справи третейським судом. Цей же компетентний суд є апеляційною інстанцією на рішення третейського суду. Однак доводиться констатувати, що в силу багатьох причин сучасні третейські суди користуються значно меншою популярністю у громадян, ніж в часи Литовсько-Руської держави.

Третейські суди стали одним із вагомих внесків судової системи Литовсько-Руської держави у правову систему України. Перспективність третейського судочинства в Україні не викликає сумніву з огляду на його переваги, зокрема швидкість та конфіденційність третейського провадження, можливість для сторін самостійно обрати та погодити кандидатуру третейського судді, високий фаховий рівень і авторитет третейських суддів. Водночас варто врахувати недоліки і проблеми, пов'язані з діяльністю третейських судів в Україні. З одного боку, інститут третейського розгляду спорів, як і наявність інших альтернативних способів вирішення правових суперечок, є ознакою розвиненого демократичного суспільства, досить ефективним і прогресивним механізмом правового вирішення спорів, адже дає змогу особам уникнути недоліків, притаманних державному судочинству. Він також сприяє зменшенню навантаження на суди загальної юрисдикції. Цей інститут має багатовікову історію і поширений практично в усіх країнах світу. З іншого боку, в Україні внаслідок недосконалості законодавчої бази впровадження і

діяльність третейських судів не лише не дає позитивних результатів, але й призводить до виникнення значних ускладнень і проблем. Причому не можна стверджувати, що ці проблеми належать до сфери суто третейського розгляду справ. Оскільки питання виконання та оскарження рішення третейського суду нерозривно пов'язані з відповідним зверненням до державного суду, практично всі проблеми, пов'язані з третейським розглядом справ, стають актуальними і для судів. Крім того, до них додаються також проблеми, що виникають під час здійснення судами своїх власних функцій.

Основною причиною виникнення проблем у зазначеній сфері є недосконалість законодавства, що регламентує діяльність третейських судів та їх взаємодію із судами та іншими державними органами, насамперед Закону України «Про третейські суди». Наприклад, відповідно до положень Закону державними судами розглядається дві основні категорії справ, що безпосередньо пов'язані з діяльністю третейських судів: 1) справи про видачу виконавчого документа на рішення третейського суду; 2) справи про скасування рішення третейського суду. Процесуальним законодавством не регламентовано порядок розгляду таких справ, що, зокрема, призводить до неоднакової судової практики [13]. Ряд положень цього Закону внаслідок їх юридично-технічної недосконалості не узгоджується з положеннями інших законодавчих актів (зокрема, з положеннями Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України), що призводить до складних системних колізій, вирішувати які доводиться саме судам. Крім того, у чинному законодавстві з питань, пов'язаних із діяльністю третейських судів, наявна велика кількість прогалин, які на сьогодні вже виявлені завдяки напрацьованій практиці. Наявність колізій і прогалин неминуче призводить до неоднакової практики вирішення спорів, насамперед, судами, що негативно позначається на рівні захисту прав осіб, а також створює ґрунт для численних зловживань.

Хоча третейські суди в Україні поки не набули авторитету, в деяких країнах світу, наприклад у США, близько 80 % усіх приватних спорів у підприємницькій сфері розглядаються за допомогою недержавних арбітрів або посередників. Виходячи з того, що довіра громадян України до державних судів є дуже низькою, саме альтернативні форми судочинства, зокрема третейські суди, мають значні перспективи розвитку. Для цього є не лише затребуваність сучасного суспільства, але й вагомі історичні підвалини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барон Ю. Система римського громадянського права : в 6 кн. / Ю. Барон. – СПб: Юридический центр Пресс, 2005. – Книга 1. Общее учение о правах в субъективном смысле. – 1100 с.
2. Трофанчук Г.І. Історія держави і права України : навчальний посібник / Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.
3. Вицын А.И. Третейский суд по русскому праву. Историко-догматическое рассуждение / А.И. Вицын // Третейский суд. – 1999. – № 2–3. – С. 3–13.
4. Музиченко П. Суд і судочинство на українських землях XIV – XVI століть / [П. Музиченко, Н. Долматова, С. Ковальова та ін.] ; за ред. П. Музиченка. – Одеса, 2000. – 207 с.
5. Гамбург Л.С. Третейські та мирові суди в Лівобережній Україні (Гетьманщини) другої половини XVII – XVI ст. / Л.С. Гамбург // Держава і право. Юрид. і політ. науки : збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 3. – С. 65–68.
6. Історико-теоретичні засади державотворення і правотворення в Україні : збірник наукових праць / за заг. ред. І.Л. Бородіна. – К., 2014. – 146 с.
7. Ковальова С. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського / С. Ковальова // Держава і право : збірник наукових праць. – 2010. – № 13. – С. 115–120.
8. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.] / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.
9. Самохвалов В.П. Третейські суди в Україні / [Ю.А. Михальський, В.П. Самохвалов, В.І. Рижий та ін.] ; за ред. В.П. Самохвалова, А.Ф. Ткачука. – К.: Ін-т громадянського суспільства: ТОВ «ІКЦ Леста», 2007. – 184 с.
10. Сухонос В.В. Історія виникнення третейських судів / В.В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 2. – С. 120–122.
11. Історико-теоретичні засади державотворення і правотворення в Україні : збірник наукових праць / за заг. ред. І.Л. Бородіна. – К., 2014. – 146 с.
12. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
13. Про третейські суди : Закон України від 11 травня 2004 року № 1701-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 35. – Ст. 412.
14. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI (із змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, 43, 44–45. – Ст. 529.